

משה צימרמן

וילהלם מאר:
הפטריארך של
האנטישמיות

מונוגרפיות בתולדות עם ישראל

משה צימרמן

וילהלם מאר

“הפטריארך של האנטישמיות”

משה צימרמן

וילהלם מאר "הפטריארך של האנטישמיות"

לראשית האנטישמיות המודרנית

מרכז זלמן שזר
להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית
ירושלים, תשמ"ב

מונוגרפיות בתולדות עם ישראל

מפרסומי מרכז זלמן שזר

המערכת: פרופ' מנחם שטרן (יו"ר), פרופ' שמואל אטינגר, ד"ר ראובן
בונפיל, צבי יקותיאל, י' יוסף כהן, ד"ר שלמה נצר

מרכז המערכת: יצחק כהן

This publication was made possible
by a gift from
Mrs. KATHERINE SONNEBORN FALK

כל הזכויות שמורות
למרכז זלמן שזר
סודר וגדפס בדפוס "גלאור", ירושלים
ISBN 965—227—004—0

תוכן העניינים

מבוא 7

א. ביוגרפיה 13

1. האיש ומוצאו 15
2. מבית-הספר למסחר לבית-הספר למהפכנות 20
3. הרדיקל במהפכת 1848 25
4. מהפוליטיקה למסחר — ובחזרה 38
5. 'ראי היהודים' 44
6. "מאציני של גרמניה" 54
7. 'נצחון היהדות על הגרמאניות' 71
8. התסביך ה"עסקנטישמי" 96

אפילוג: נפילתו של המושג 'אנטישמיות' 111

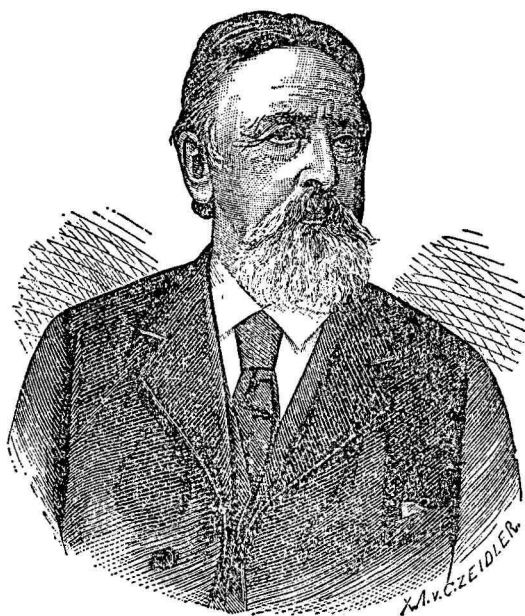
הערות 115—129

ב. כתבים 131

- 'המכתב לברמן' (1862) 133
- 'נצחון היהדות על הגרמאניות' (1878) 136
- 'בתוככי הפילושמיות' (1887) 163
- 'צוואתו של אנטישמי' (1891) 178

ביבליוגרפיה 202

מפתח שמות 206

W. S. Murray.

מבוא

היסטוריונים, פסיכולוגים, סוציולוגים ופובליציסטים דיברו וחקרו הרבה באנטישמיות ומעט — באנטישמים. אילולא היטלר, ואגנר ועוד מתי-מעט, ספק אם היינו זוכים להצצה מעמיקה במה שהתרחש במוחם ובסביבתם של אנשים שהאנטישמיות מילאה את רמ"ח אבריהם. נקל לשער לאן היה מגיע המחקר בשורשי האנטישמיות של היטלר, למשל, אילו היה זה שונא יהודים "מן השורה" ולא דמון שהשתלט על אירופה. צא וראה: שטרייכר, האיש שגילם את האנטישמיות הגסה ביותר ותו-לא, זכה למעין ביוגרפיה לאחר מלחמת-העולם ומאז ההתעניינות בו מועטת. ספרים שעסקו באייכמן היו מעוניינים יותר בפתרון הבעיה של האדם-האוטומאט מאשר בשאלת המוטיבציה האנטישמית. אנשים שהיו בשלהי המאה ה-י"ט אנטישמים מן השורה הראשונה, שההצלחה מעבר לתחום זה גמנעה מהם, לא זכו לביוגרפיה מדעית מעולם. כך גם נשארה אישיותו של וילהלם מאר, שכונה עצמו "הפטריארך של האנטישמיות", בלי כיסוי ביוגרפי.

לעניין הגדול יחסית באנטישמיות ולמיעוט העניין באנטישמים כמה הסברים. ראשית: האנטישמיות הפוליטית, החברתית והתרבותית נחשבה ונחשבת סימפטום של תופעות מרכזיות בחברה האנושית ובהיסטוריה שלה כגון לאומיות, פאשיזם, גזענות, וכיו"ב. אך טבעי הוא, שהתופעות הגדולות, לרבות הסימפטום, יעמדו במרכז העיון והבדיקה. (הגם שלעתים כאילו מתמוסס הסימפטום בתוך "ההוויות הגדולות" הללו, כפי שיחוש כל מי שקורא ספרות מרקסיסטית בנושא זה). שנית: נוצרה מודעות לקיומן של התופעות המרכזיות הללו ונוצרו הכלים לחקירתן. כך נתאפשרו ניתוח ברמת הכללה והתייחסות ברמת הכללה גם לתופעה הספציפית הקרויה אנטישמיות. ואומנם, זכה המחקר לניתוח תופעת האנטישמיות ברמת ההכללה. בהקשר זה יצוין, כי אותה מודעות נוצרה, באופן טבעי, בעיקר לאחר מלחמת-העולם השנייה, לאחר שואת יהודי אירופה, ולפיכך טעון המחקר במטען המיוחד של פרק היסטורי זה. במה שנוגע למחקר בגרמניה הבעיה חריפה במיוחד: עד ראשית שנות הששים היתה האנטישמיות מושג שחקירתו עמדה בצלו של המצפון הקולקטיבי הלא-טהור; הוא היה מילה מגונה. מאז שנות הששים זכה המונח לטיפול פנומנולוגי שיטתי, אך לעתים נדמה שלחלק מהחוקרים והמשתמשים במחקר מטרה בלתי-מוצהרת

לנקות את המצפון הקולקטיבי, ומתוך הניסיון להשיג מטרה זו טושטש לעתים קרובות ייחודו של מושג האנטישמיות בתוך המושגים הסוציולוגיים והפסיכולוגיים המכלילים יותר, מעין אלה שהוזכרו לעיל או מעין אלה שיכפפו את מושג האנטישמיות ל"משבצת" פנומנולוגית אחרת: מיעוטים, דעות קדומות, וכיו"ב.

העניין באנטישמיות בתופעה גורר מאליו את מיעוט העניין באנטישמים הבודדים. מעט ישועה תצמח לחוקרים המחפשים רמת הכללה גבוהה מעיון בתולדותיו של האנטישמי הבודד; כך סבורים רבים. יתירה מזאת: מן הרגע שמגמת המחקר היא להתייחס לאנטישמיות כאל תופעה קיבוצית, ומן הרגע שהיסטוריונים מסוימים נכבלים בעבותות ההמשגה הסוציולוגית והפסיכולוגית חברתית, נדמית בעיניהם שאלת האנטישמי הבודד לעתים קרובות מאוד שאלה שכדאיות המחקר בה מוטלת הספק.

ישנם, כמובן, הסברים פרוזאיים יותר לדלות המחקר הביוגרפי מהסוג הזה: לעומת האנטישמיות, שנחשבה לתופעה חשובה, נראו האנטישמים כרפס-אדם חסר ערך. ללא ספק היתה רתיעה מפני ביורגפיה של אנטישמים של מה בכך, וגם בתקופתנו, עידן תחיית הביורגפיות ההיסטוריות הגדולות, מעדיפים היסטוריונים אנשים "גדולים", ולו גם רוצחים בקנה מידה המוני — היטלר, ולנשטיין, ביסמרק — על דגי רקק שהיו בדרך כלל רק רוצחים בכוח. ההיסטוריונים כותבי הדיסרטציות מסתפקים בביורגפיות של אנשים "קטנים", אך מכובדים: סוציאליסט בעל חשיבות משנית עדיף על אנטישמי, כמובן. קיימת, בנוסף לכך, שאלת המקורות. קשה למצוא מידע מסודר על מי שלא היה אמור להשאיר אחריו תיעוד רב, וניתנה האמת להיאמר: אילולא מצאתי את עזבונו של וילהלם מאר — הוא האנטישמי שבו ידובר להלן — לא היה עולה בדעתי לעסוק בביורגפיה שלו. יחד עם זאת מתמיה הדבר, שעזיבון עצום זה, המונח זה למעלה מ-75 שנה בארכיון המדינה של המבורג, לא גירה גם את אלה שעשו בו שימוש לעיין בדמותו של האיש שנחשב לטובע המונח אנטישמיות.

לכאורה אפשר להשיג על דברי ולומר, כי לפחות משני כיוונים עסק המחקר בתופעת האנטישמיות גם בהיבט הביורגרי. מחד גיסא, אותו מחקר שבחן בחינה פסיכו-אנליטית את תופעת האנטישמיות: את הקשר בין התסביך האדיפלי לבין האנטישמיות, בין הדחקת-תאוות-רצח האב לבין אנטישמיות או בין פחד הסירוס לבין האנטישמיות. אולם ספרות המחקר הפסיכו-היסטורית העוסקת בכך (להוציא זו העוסקת באיש היטלר) נשארת על רמת ההכללה מסיבות מחקריות מובנות. יישום ההסברים האלה מוטל על הביורגרף, אשר, כמוני, יתקשה לשחזר את פרטי האירועים עד כדי

הוכחת תיאוריה מסוג זה. מאידך גיסא, המחקר ההיסטורי של האנטי-שמיות, שאינו רב היקף יתר על המידה. בזה האחרון קיים היסוד הביוגרפי ואף הניסיון ללמוד ממנו ברמת הכללה. דא עקא, שבדרך כלל מהוות הביוגרפיות את החלק התפל שבעבודה לעומת "האידיאולוגיה האנטישמית כשלעצמה", וכשאין מחקר ביוגרפי מן המוכן (כמו לגבי ואגנר, שטקר או היטלר) מסתפקות הסקירות ההיסטוריות בהבזקים שלעיתים אינם מאירי עיניים ולעיתים אף אינם נכונים. דמותו של האיש וילהלם מאר, שבו עסקנו, אינה מוסברת ואינה מסבירה ברוב המקומות שבהם הוזכרה. תרומתו להתפתחות האנטישמיות יורדת על החוקר או הקורא לרוב כ"דאוס אכס מאכונה", המשאיר את החידה בעינה.

אין ספק בעיני, שמחקר ביוגרפי, ובמקרה דנן הביוגרפיה שלפנינו, מסייע בניתוח תופעת האנטישמיות כתופעה היסטורית. העיון באישיותו של מאר מכוון להאיר את האנטישמיות כתופעה מזווית הביוגרפיה, ונקודת המוצא למחקר הביוגרפי הזה היא — להבדיל מבמקרים שהוזכרו לעיל — האנטישמיות שפיתחה וייצגה דמות זו. לקורא הדברים יסתבר עד מהרה, שהציונים הביוגרפיים, מצוות אנשים מלומדה, שאוזכרו בהקשר לאיש מאר ולחיבורו הידוע 'נצחון היהדות על הגרמאניות', אינם מגלים כמעט טפת מן האישיות המורכבת שמאחורי התופעה המורכבת. שפע החומר שקיים על אישיות זו, שבדרך כלל מסתפקים בהגדרתה כאישיות שולית, יגלה את ההקשר הרחב שבתוכו פעלה האנטישמיות. כשאנו עוסקים בוילהלם מאר אנו עוסקים באדם המצוי בצומת מרכזי של ההיסטוריה הגרמנית: הוא פעיל בולט בתנועה המהפכנית של ימי הרסטורציה וידיד לאבי הסוציאליזם הגרמני וייטלינג; הוא פעיל בולט במהפכת 1848, הוא מקורב למאציני, עומד בקשרים עם ביסמרק ונלחם מלחמה אישית נגד נושא הדגל של האמנסיפציה היהודית, גבריאל ריסר. הוא אדם שראה את העולם הישן והחדש, מעורב בעולמם של אומנים ואנשי-עט ויחד עם זאת פוליטיקאי מוכר. ביוגרפיה שלו אינה ביוגרפיה שולית; זו ביוגרפיה השופכת אור על מסכת שלימה של קשרים, שבתוכה נוצרת וגדלה גם האנטישמיות. הקונטקסט, ההקשר, הוא מילת המפתח: האנטישמיות והפטריארך שלה אינם מצטמצמים לתחום התסביך האישי הנוצר על רקע עימות עם יהודים, אלא מהווים חלק ממכלול השייך להיסטוריה הגרמנית או האירופית של המאה ה-19, במובן הרחב שלה. ביוגרפיה מעין זאת היא דוגמא לחוסר הטעם שבהבדלה בין היסטוריה יהודית ו"כללית" בעיניים מעין זה, דוגמא לאחדותה של ההיסטוריה.

מכיוון שההקשר הרחב ביותר הוא הנותן את המשמעות לביוגרפיה של האנטישמי, נעשה גם כאן ניסיון להתייחס, לא תמיד באופן ישיר, למתודות

המקובלות על ההיסטוריה החברתית המודרנית. ההכוונה והמינוח של הסוציולוגים והפסיכולוגים מהווים יסוד מוסד בבניית הביוגרפיה. ניתן את הדעת למשל לכך, שהדעה הקדומה במקרה המיוחד שלפנינו אומנם נקשרת למצב של מוביליות חברתית יורדת או שבביקורת על היהודים ישנה השלכה של מאוויים וכשלונות של הכותב והמבקר או ביטוי של פאראנויה. אך לא נחטט בכל נקודה ונקודה במפורש בהסברים אלה, כדי שלא להתחייב לסתום את הגולל על מיגוון של פירושים, כדי לא לפתוח פתח לדילטנטיות וכדי לא לפגוע במירקם הכולל של הסיפור. די שהנתונים שבביוגרפיה נאספו כך, שכל המחפש על פי אחת הדרכים הללו את ההסבר לשאלת התהוותם וקיומם של האנטישמי והאנטישמיות, יוכל להשתמש בהם כהלכה. בחיבור זה תידון לא רק השאלה העומדת ביסוד חקירת כל סקטור של האנטישמיות — כיצד ומדוע היא גובעת ופועלת — אלא גם שאלה ספציפית יותר: כיצד "הוכנס למחזור" המושג 'אנטישמיות', שנותר כנכס-צאן-ברזל באוצר המילים הבינלאומי. דווקא הדיון בוילתלם מאר, אשר היה משלח המונח הזה על פני מימי התעמולה, יאפשר לנו עיון מושגי והיסטורי בגלגוליו של מונח זה. השאלה מה מוסיף ומה משנה מונח זה בתולדותיה של התופעה, שהיתה קרויה עד זמנו של מאר "שנאת יהודים", "הסתה נגד יהודים" וכיו"ב — נבדקת בחיבור דלהלן בדיקה יסודית, מתוך סתירת הקלישאות המקובלות בעניין זה.

עוד עניין אחד דורש הבהרה מראש: העובדה, שאדם כמאר נמצא בצומת היסטורי חשוב וקשור בהתפתחותו של מונח-מפתח, עדיין אינה מצדיקה עיון ביוגרפי מדוקדק כל עוד לא ברור שבאישיות עצמה יש תכנים הראויים לעיון. מה שנאמר עליו בספרות בעבר פוסל לכאורה את העיסוק באישיותו. לכאורה בלבד. האיש, על כל טעויותיו ומשוגותיו, ראוי לבדיקה ולהיכרות של ממש. מדובר באדם אינטליגנטי, אנאליטי, אוניברסאלי ומלומד, אדם שנלחם בקיצוניות על עמדותיו. על כך מעידים לא רק כתביו, אלא — לפי עדות הגרפולוג — גם כתב-ידו. מאר היה מעורה היטב בתקופתו וגם האנטישמיות שלו שזורה בביקורת שיטתית על התקופה שבה חי. הפסימיות שבה חדרה האנטישמיות שלו גובעת מהשקפת-עולם מפותחת ואינה רק תכסיס פרסומי, כפי שבדרך כלל הביגונו קוראיו. יש מקוריות של ממש בדעותיו ועל כך ראוי הוא בוודאי לעיון בוחן. ומעל לכל, הרי הסתירה הקיימת בין אנטישמיות ובין "חזרה בתשובה" של האנטי-שמי הלוהט מאירה מזווית חדשה את ההיסטוריה של תופעת האנטישמיות, לפחות בגרמניה. באופן פרדוקסאלי הופכת כאן ביוגרפיה שביקשה לעסוק באיש כאנטישמי, לביוגרפיה של דמות שהאנטישמיות אינה אלא חלק ממנה ומפעולתה, דוגמת ביוגרפיות של אנשים כואגנר, שנרר ואחרים.

הביוגרפיה מתבססת על אוצר גדול של מקורות. אפשר לקרוא למאר "איש המאה התשע עשרה" — באשר חופפים ימי חייו למאה זו (1819—1904). בימי חייו הארוכים פירסם חיבורים ומאמרים רבים בנושאים שונים — בחלקם הגדול בעיתונים שבהם עבד. חיבורים ומאמרים אלה כשלעצמם יש בהם כדי להעסיק חוקר ולספק מידע רב. אולם נוסף על אלה כתב וילהלם מאר בתקופת חייו האחרונה חיבורים שלא פורסמו — זכרונות (בששה כרכים), צוואה מעין-פוליטית וחיבורים קצרים אחרים — ואלה מספקים אינפורמציה נוספת, חשובה ביותר, על האיש ועל תקופתו. את ההקשר הרחב לפעולתו מספקת גם התכתובת עם כ-300 איש, שמאר שמר בקפדנות והותיר לארכיון של מדינת המבורג. עיון במקורות הקשורים במאר כמוהו כהבזק על דמותה של החברה שבה חי ומכאן חשיבותם הרבה.

•

להלן, לאחר התיאור הביוגרפי של מאר, בחרתי ארבעה חיבורים מפרי עטו כדי להציג את האיש ותקופתו. חיבור קצר ומוקדם הוא החיבור האנטי-יהודי הראשון של מאר (משנת 1862), המופיע בראש רשימת ארבעת החיבורים הנזכרים. זהו מכתב לעיתון *Courier an der Weser* משנת 1862.

אחריו מופיע החיבור המפורסם 'נצחון היהדות על הגרמאניות' (1878), שרבים הכירו את שמו אך מעטים ידעו לקרוא בו כהלכה. החיבור מופיע כאן לראשונה בתרגומו המלא. זהו החיבור הנחשב בדרך כלל לפורץ הדרך בפני האנטישמיות המודרנית וחשיבותו אינה ניתנת לערעור. החיבור השלישי המופיע להלן קרוי 'בתוככי הפילושמיות'. הוא נכתב בשנת 1887, בשעה שהיה מאר בן 68 ומאוכזב מן התנועה האנטישמית. חיבור זה לא ראה עדיין אור והוא מעניין במיוחד את מי שמבקש את הקשר שבין הילד, הנער והבחור לבין האנטישמי המבוגר, בין אירועי בחירות לבין עמדות מאוחרות יותר. מי שמבקש קשר זה, ימצא תשובה לא פשוטה כלל ועיקר.

החיבור האחרון, אולי המרשים ביותר, הוא 'צוואתו של אנטישמי', שנכתב בשנת 1891. גם חיבור זה העלה אבק בתיקי הארכיון ולא זכה מעולם לפרסום. זהו חשבון נוקב של "הפטריארך של האנטישמיות" עם האנטי-שמיות או עם מה שהוא מכנה עסקנטישמיות — *Geschäftsantisemitismus*. מעבר לכך זהו חשבון נוקב של איש המאה ה-19, המודע לבעיות תקופתו, עם הפתרונות שניתנו לבעיות אלה בימיו. אין כחיבור זה כדי ללמד על מקומה של האנטישמיות בתוך מערכת הלבטים, האידיאולוגיות והצעדים המדיניים של המאה.

ארבעת החיבורים הללו מספקים תשובה מורכבת ומעניינת לשאלת

מקורה של האנטישמיות ומקומה, בגרמניה ובאירופה, בהתרחשות החברתית הכוללת — ובזאת חשיבותם.

ארבעת החיבורים תורגמו על-ידי, הן אלה שהופיעו בדפוס והן אלה שנמצאו בכתב-יד. יצוין עוד, כי הפיענוח של כתב-היד של וילהלם מאר אינו עניין של מה בכך. בתכתובת שלו אנו מוצאים מדי פעם את ההערה המופנית אליו: "אנא, שפר את כתב-ידך" או "שכור לך מזכירה" — מחמת אי-קריאותו של כתב-היד. אם בתקופתו כך, לאחר מותו על אחת כמה וכמה. כתב-היד הגרמני של מאר היה כה בלתי-קריא עד שהרתיע מו"לים בימיו והיסטוריונים לאחר מותו. זו לבטח אחת הסיבות המכריעות לכך, שזכרונותיו ושאר חיבוריו המאוחרים לא זכו עד כה לפרסום. לולא אמי, הגב' חנה צימרמן, שסייעה בפיענוח כתב-היד (שהלך והורע עקב מחלת פרקים שקפצה על מאר המזדקן) — היו מסמכים אלה נשארים כאבן שאין לה הופכין ופרק חשוב בהיסטוריה של האנטישמיות היה נותר מקוטע. ואם בכתב-היד עסקינן — עלי להודות לגב' ברטה וייס, שהתקינה לדפוס את החיבור 'בתוככי האנטישמיות', ולגרפולוג שאול הללי, על שניתח עבורי את כתב-ידו של וילהלם מאר בחיבורים מתקופות שונות. כמו-כן תודתי למר יצחק כהן על סיועו בעריכה הלשונית של חלק הביוגרפיה.

משה צימרמן

א. ביוגרפיה

